

Silvia Federici: A munka felhalmozása és a nők leértékelése – Részletek

Első rész: bevezetés

A kapitalizmus kialakulása az egyik, de nem az egyetlen lehetséges válasz volt a feudális hatalom válságára. Európa-szerte kommunalista társadalmi mozgalmak és anti-feudalista felkelések sokasága egy egalitarista, társadalmi egyenlőségen és együttműködésen alapuló társadalom kialakulásának reményét kínálta fel. 1525-re azonban ezeknek a legerősebb kifejeződése, a német „Parasztháború”, amelyet Peter Blickle a „közönséges ember forradalmának” nevezett, megbukott. Százezer felkelőt mészároltak le megtorlásként. Majd, 1535-ben, az „Új Jeruzsálem”, az anabaptisták kísérlete arra, hogy Isten királyságát Münster városában lehozzák a földre, szintén vérfürdővel ért véget. Ehhez valószínűleg a mozgalom vezetőinek patriarchális fordulata is hozzájárult, a poligámia erőszakos bevezetése ugyanis lázadásokat váltott ki a mozgalomban részt vevő nők körében. Ezek a vereségek, a boszorkányüldözések elterjedésével és a koloniális terjeszkedéssel együtt, véget vetettek az európai forradalmi folyamatnak. A katonai erő azonban nem volt elég ahhoz, hogy a feudalizmus krízisét elhárítsa.

A késő középkorra, egy évszázados felhalmozási válságot követően, nyilvánvalóvá vált, hogy a feudális gazdaság halálra van ítélve. A válság méreteire vonatkozó alapvető becslések szerint 1350 és 1500 között a munkások és urak közötti hatalom nagymértékben átrendeződött. A reálbérek megduplázódtak, az árak 33%-kal csökkentek, a lakbérek szintén csökkentek, a munkanap lerövidült, és a lokális önfenntartás tendenciája volt kialakulóban. A korra jellemző krónikus diszakkumuláció bizonyítéka a kereskedők és földtulajdonosok pesszimizmusában is fellelhető, valamint azokban az intézkedésekben, amelyekkel az európai államok a piacokat igyekeztek védeni, visszaszorítani a versenyt és rávenni a munkásokat arra, hogy az adott körülmények között dolgozzanak. A földesúri birtokok jegyzékei szerint „a munka nem ért meg egy reggelit” (Dobb 1963:52). A feudális gazdaság nem volt képes újratermelni önmagát, de egy kapitalista társadalom sem tudott kialakulni belőle, mert az önellátás és a magas bérek rendszere „a nép jólétét” engedte meg, de „kizárta a tőkegazdagságot”, vagyis a tőkés vagyoni felhalmozásának lehetőségét. (Marx 1909, 1. kötet: 789)

Erre a válságra válaszul az európai uralkodó osztály egy olyan globális offenzívát indított, amely 300 év alatt megváltoztatta az egész bolygó történelmét, és megalapozta a kapitalista világrendet, mindezt pedig azzal a céllal, hogy a vagyonnak újabbnál újabb forrásait sajátítsa ki, kiterjessze gazdasági bázisát, és új munkásokat hajtson igába.

Mint tudjuk, ennek a folyamatnak a pillérei a „a hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszerűen az erőszak” (Marx, I.m.) voltak. A „kapitalizmusba való átmenet” így sok tekintetben fikció. Az 1940-es és 50-es években brit történészek egy olyan, nagyjából 1450-től 1650-ig tartó periódust határoztak meg, amelyben az európai feudalizmus már hanyatlóban volt, de még nem lépett helyére új társadalmi-gazdasági rendszer, bár már kezdtek kirajzolódni egy kapitalista társadalom körvonalai. A „tranzíció” fogalma így segíthet nekünk elgondolni egy olyan folyamatot, amelyben a tőkés felhalmozás egyidőben létezett olyan politikai formációkkal, amelyek még nem voltak erőteljesen kapitalisták. A fogalom azonban egy fokozatos, lineáris történeti fejlődést sejtet, míg az időszak, amelyre vonatkozik, egyik legvéresebb és legkevésbé volt folyamatos a világtörténelemben – egy olyan folyamat, amely apokaliptikus változásokat hozott magával, és amelyet a történészek a

legdurvább fogalmakkal képesek csak leírni: a „vaskor” (Kamen), a „fosztogatás kora” (Hoskins), és az „ostor kora” (Stone). A *tranzíció* fogalma tehát nem képes megragadni azokat a változásokat, amelyek a kapitalizmus eljövételét készítették elő, és a hatalmi viszonyokat, amelyek ezt formálták. Ebben a kötetben ezért a fogalmat *időbeli* értelmében fogom használni, míg a „feudális reakció” és a kapitalista viszonyok kialakulásának leírására a marxi „eredeti felhalmozás” fogalmát használom, bár egyetértek azokkal a kritikusokkal, akik szerint Marx értelmezését erről újra kell gondolni.

Marx az *eredeti felhalmozás* fogalmát a Tőke I. kötetének végén vezette be annak a gazdasági és társadalmi átrendeződésnek a leírására, amelyet az európai uralkodó osztály indított el az akkumulációs válságra válaszul. Marx (Adam Smith-szel szemben) így azt próbálta kimutatni, hogy i. a kapitalizmus nem tudott volna kialakulni a tőkének és a munkának egy korábbi felhalmozása nélkül, és ii. a munkások leválasztása a termelési eszközöktől, nem pedig a gazdagok önmegtartóztatása volt a tőkés vagyron forrása. Az eredeti felhalmozás tehát hasznos fogalom abban, hogy kapcsolatot teremt a „feudális reakció” és a kapitalista gazdaság kialakulása között, és hogy azonosítja a kapitalista rend *történeti* és *logikai* feltételeit: az „eredeti” nemcsak egy konkrét időbeli eseményt jelöl, hanem a kapitalizmus létezésének előfeltételeit is.

Marx azonban az *eredeti felhalmozást* szinte kizárólag az ipari bérmunkás proletariátus szempontjából vizsgálta, amely, szerinte, a kor forradalmi folyamatának a főszereplője és egy jövőbeli kommunista társadalom alapja volt. Marx szerint tehát az eredeti felhalmozás lényegében az európai parasztság földjeinek kisajátítását, illetve a „szabad”, független munkás megjelenését jelenti, bár azt is tudomásul veszi, hogy

„Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai.” (Marx 1909, Vol. I: 823)

Marx azt is felismerte, hogy „[s]ok tőke, amely az Egyesült Államokban ma születési bizonyítvány nélkül fellép, nem egyéb Angliában csak tegnap tőkésített gyermekvégnél.” (ibid.: 829 - 30). Ennek ellenére Marx írásaiban nem találunk utalást arra a hatalmas változásra, amely a kapitalizmusban a reprodukív munka területén állt be, illetve a nők társadalmi helyzetének változására sem. Az eredeti felhalmozásra vonatkozó marxi elemzés meg sem említi továbbá a 16-17. században lezajlott „Nagy Boszorkányüldözést”, noha ez az államilag támogatott terrorkampány központi szerepet játszott az európai parasztság leigázásában és a földek kisajátításában.

Az elkövetkező fejezetekben ezeket a fejleményeket fogom vizsgálni, elsősorban Európára vonatkozóan, és azt próbálom kimutatni, hogy:

1. Az európai munkások megfosztása az önfenntartás eszközeitől, illetve az amerikai indiánok és afrikaiak rabszolgává tétele az Új Világ ültetvényein és bányáiban nem az egyedüli tényezői voltak a világproletariátus kialakításának és „felhalmozásának”.
2. Ez a folyamat feltételezte egyrészt a testnek munkagéppé való átminősítését, másrészt a nőknek a munkaerő újratermelésének szerepébe való alárendelését.

Mindezekeken felül pedig a nőket a hatalmuktól is meg kellett fosztani, ami Európában és Amerikában a „boszorkányok” kiirtásán keresztül történt.

3. Az eredeti felhalmozás tehát nem pusztán a kizsákmányolható munkaerő és a tőke felhalmozását jelentette, hanem a *különbözőségek felhalmozását és a munkásosztályon belüli megosztás* folyamatát is, amely során a társadalmi nem, „fajon”, koron alapuló hierarchiák a modern proletariátus kialakulásának konstitutív mozzanatává váltak.

4. Nem tekinthetjük azonosnak tehát a tőke felhalmozását és a (nő vagy férfi) munkás felszabadulását, ahogyan azt (többek között) számos marxista tette, és a kapitalizmus kialakulását sem történelmi haladásként kell értelmeznünk. Épp ellenkezőleg, a kapitalizmus a rabszolgaságnak egyre brutálisabb és alattomosabb formáit hozta létre azért, hogy a proletariátus testében mély megosztottságokat instituált azzal a céllal, hogy egyszerre felerősítse és elleplezze a kizsákmányolást. Ezek a megosztottságok – elsősorban nők és férfiak között – nagyban hozzájárultak a kapitalista felhalmozásnak az életen okozta pusztításán.

A női munka leértékelése

A nők saját reprodukív funkciójuk fölötti kontrolljának kriminalizálása olyan jelenség, amelynek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni, úgy a nőkre tett hatására, mint a kapitalista munkaszervezésre vonatkozó következményeire nézve. Alaposan dokumentált az, hogy a középkori nőknek a fogamzásgátlás számos módja állt rendelkezésére, többnyire gyógynövények formájában, amelyekből főzetek és „pesszáriumok” (kúpok) készültek, és amelyeket a ciklus felgyorsítására, abortusz beindítására vagy meddőség előidézésére használtak. *Eve's Herbs: A History of Contraception in the West* (1997) című könyvében John Riddle amerikai történész ezen anyagoknak egy átfogó katalógusát állította össze, azt is bemutatva, hogy melyek voltak ezeknek az elvárt, illetve a tényleges hatásai. A fogamzásgátlás kriminalizálása megfosztotta a nőket ettől a nemzedékről nemzedékre továbbadott tudástól, amely korábban a gyermekszülésre vonatkozó viszonylagos autonómiájukat biztosította. Úgy tűnik, ez a tudás nem minden esetben veszett el, néhol pusztán csak titokban működött tovább; amikor azonban a fogamzásgátlás újra megjelent a társadalmi térben, már nem a nők számára is hozzáférhető, hanem kizárólag férfi használatra tervezett formákat öltött. Ezen fordulat demográfiai következményeibe most nem megyek bele, de hivatkozni fogok Riddle munkájára ebben a kérdésben. Itt csak azt akarom hangsúlyozni, hogy a nőknek a saját testükön gyakorolt irányítástól való megfosztása egyben a fizikai és lelki integritás alapfeltételétől való megfosztást is jelentette, kényszermunkává degradálta az anyaságot, és a nőket olyan módon száműzte a reprodukív munka területére, ahogyan az egyetlen korábbi társadalomban sem történt. A nőknek a nemzésre való kényszerítése, vagy (ahogyan azt egy 70-es évek-beli feminista dal is jelzi) arra való kötelezése, hogy „az állam számára csináljanak gyerekeket”, csak egy része volt a nőknek a nemek közötti új munkamegosztásban betöltött szerepének. Ennek egy másik fontos aspektusa a nők nem-dolgozókként való meghatározása volt, mely folyamatot sokat tanulmányoztak feminista történészek, és amely a 17. század végére már majdnem le is zárult.

Ebben az időszakban a nők már olyan munkákban is teret veszítettek, amelyet korábban többnyire ők végeztek (például a sörfőzés és a szülészet), és amelyekben most új

szabályozások korlátozták a nők munkavállalását. A proletár nők különösen nehezen találtak olyan munkát, amely nem az alacsony társadalmi státus hordozója volt: szolgálólányként (ez a női munkaerő egyharmadának foglalkozása volt), napszámosként, fonó-, kötő- és hímzőnőként, utcai árusként és szoptatódajkaként dolgozhattak. Ahogyan azt Merry Wiesner is írja, egyre elterjedtebbé vált az a feltevés (ahogyan az a kor törvényeiben, az adónyilvántartásokban, illetve a céhek rendeleteiben is tetten érhető), hogy a nőknek a házon belül kell dolgozniuk, és „termelői munkát” csak akkor végezhetnek, ha a férjüket segítik ezzel. Amellett is elhangzottak érvek, hogy a nők otthon végzett munkája „nem-munka”, és akkor is értéktelen, amikor a piac számára készül (Wiesner 1993:83). Tehát ha egy nő megvarrt néhány ruhát, az „házimunkának” számított még akkor is, ha nem a családja számára készült, míg hogyha egy férfi végezte ugyanezt a munkát, azt tényleges termelésként ismerték el. A nők munkája annyira leértékelődött, hogy a városvezetések arra szólították fel a céheket, hagyják figyelmen kívül a nők (és főleg az özvegyek) által otthon végzett munkát, mert az nem volt igazi munka, és mert a nőknek csak azért volt szükségük rá, hogy ne szoruljanak közösségi segílyre. Wiesner hozzáadja, hogy a nők is elfogadták ezt a fikciót, és még mentegetőztek is azért, ha munkát kerestek, annak szükségére hivatkozva, hogy eltartsák magukat (Uo. 84-85). Nemsokára minden, a nők által otthon végzett munka „háztartásbeli munkaként” lett elkönnyelve, és a házon kívül végzett munkáért is kevesebb bért kaptak, mint a férfiak, amely sosem volt elég arra, hogy meg lehessen élni belőle. A házasság vált a nők igazi karrierévé, és a nők képtelensége az önfenntartásra olyannyira magától értetődő volt, hogy ha egy egyedülálló nő próbált meg egy faluban letelepedni, még akkor is elüldözték, ha rendelkezett jövedelemmel.

A nők megszelídítése, a nőiesség és férfiasság újradefiniálása: a nők mint Európa vadjai

Mindennek ismeretében nem meglepő tehát, hogy a nők munkájának és társadalmi státusának leértékelése nyomán a nők engedetlensége és megszelídítésük lehetséges módszerei a *tranzíció* korának egyik legfőbb irodalmi és társadalmi témájává váltak (Underdown 1985: a 116-36). Nem lehetett volna a nőket teljes mértékben alárendelni a férfiaknak és megfosztani autonómiájuktól, ha nem történt volna meg a társadalmi leértékelésnek ez a drasztikus folyamata. És valóban, a 16. és 17. század során a nők a társadalmi élet minden területéről kiszorultak.

Ebben a tekintetben fontos változások mentek végbe a törvénykezés területén is, ahol a nők jogainak folyamatos leépítése zajlott. Az egyik legfontosabb jog, amelyet a nők elvesztettek, az önálló gazdasági tevékenység végzésének joga volt. Franciaországban a nők elvesztették annak jogát, hogy szerződéseket kössenek vagy önmagukat képviseljék a törvényszéken, törvényesen tehát „beszámíthatatlannak” minősültek. Olaszországban is egyre ritkábban jelenhettek meg a törvényszéken, hogy az őket ért abúzusokat perre vigyék, Németországban pedig a megözvegyült középosztálybeli nőknek pénzügyeiket egy felelősre kellett bízniuk. A német nőket attól is eltiltották, hogy egyedül, vagy más nőekkel együtt éljenek, a szegény nők pedig családjukkal sem lakhattak együtt, hiszen ez annak a veszélyét hordozta magában, hogy nem lehet majd megfelelően ellenőrizni őket. Összefoglalva tehát, a nőket nem csak gazdaságilag és társadalmilag értékelték le, hanem törvényesen is infantilizálták őket.

Az, hogy hogyan rendezte át a férfi-nő kapcsolatokat a nemek közötti új munkamegosztás, nyomon követhető azokban a széleskörű vitákban is, amelyek az értelmiségi és populáris irodalomban folytak a nők erényeiről és vétkeiről, és a kapitalizmusba való átmenet ideológiai önmeghatározásának fontos részét képezték. A „nőkérdésként” („*la querelle des femmes*”) ismert vita és a téma iránti általános érdeklődés azt jelzi, hogy a régi normák lebomlóban voltak, és a nyilvánosság kezdett ráébredni, hogy a szexuális politikák alapelemei is kezdtek átrendeződni. A vitában két irányzat különíthető el. Egyfelől új kulturális kánonok alakultak ki, amelyek felnagyították a nők és férfiak közötti különbségeket, a nőiességnek és férfiasságnak új prototípusait hozva létre (Fortunati 1984). Másfelől megállapították, hogy a nők természetüktől fogva alsóbbrendűek a férfiakhoz képest – túlzottan érzelmesek és buják, képtelenek uralkodni magukon –, ezért a férfiaknak kell felügyelni őket. Akárcsak a boszorkányság elítélése esetében, a konszenzus itt is vallásos és intellektuális határokon ívelt át. Akár a pulpitusról, akár írásban, a humanisták, protestánsok, reformátusok, ellenreformációs katolikusok egyaránt hozzájárultak a nők állandó és megszállott becsmérélséhez.

A nők démoni lényekként való meghatározása és az ebből fakadó kegyetlen és megalázó gyakorlatok, amelyeknek alávetették őket, maradandó nyomot hagytak a kollektív női pszichén és nagymértékben beszűkítették a nők saját lehetőségeikkel kapcsolatos elképzeléseit. A boszorkányüldözés társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai szempontból egyaránt fordulópontot jelentett a nők életében; egyenértékű volt azzal a történelmi veszteséggel, amelyre Engels mint a matriarchális társadalom felszámolódásának okára utal *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (1884) című könyvében. A boszorkányüldözés ugyanis jellegzetes női gyakorlatok egy teljes világát rombolta le, azokat a korábbi kollektív erőviszonyokat és tudásrendszereket számolta fel, melyek a kapitalizmus előtti Európában a nők autonómiájának alapját szolgálták és lehetővé tették a feudalizmussal szembeni ellenállásukat.

Ebből a vereségből alakult ki végül a nőiségnek egy új modellje: az ideális nő és feleség, aki passzív, engedelmes, takarékos, szűkszavú, szorgos és szemérmes. Ez a változás a 17. század végén kezdődött, több mint két évszázadnyi nőellenes állami terror eredményeképp. Miután a nőket ily módon legyőzték, a kapitalizmusba való átmenetben létrejövő nőiség-konstrukció már nem bizonyult szükségesnek, ezért az új, megszelídített modell lépett a helyébe. Míg a boszorkányüldözés idején a nők vad, mentálisan gyenge, kielégíthetetlenül buja, lázadó, engedetlen és önkontrollra képtelen lényekként voltak feltüntetve, a 18. századra ez a kánon teljesen megfordult. A nőket már passzív, aszexuális lényekként ábrázolták, olyanokként, akik engedelmesebbek és erkölcsösebbek mint a férfiak, és így képesek pozitív morális hatást gyakorolni rájuk. Még irracionalitásukat is hasznosítani lehetett, ahogy erre Pierre Bayle francia filozófus is rájött *Dictionnaire Historique et Critique* (1740) című írásában, amelyben a női „anyai ösztönt” dicsérte, mondván, úgy kell tekintenünk erre, mint ami a gondviseléstől származik, és ami biztosítja azt, hogy a gyerekszülés és gyereknevelés minden nehézsége ellenére a nők továbbra is vállalják a szaporodás feladatát.

Kapitalizmus és a nemek közötti munkamegosztás

Ahogy a nők és az eredeti felhalmozás rövid története megmutatta, az új patriarchális rend kialakítása és a nőknek a férfi munkaerő alá való rendelése egy fontos aspektusa volt a kapitalizmus kialakulásának.

Ez alapján a nemek közötti munkamegosztásnak egy olyan formája kezdett érvényesülni, amely nemcsak a nők és férfiak által végezhető munka között tett különbséget, hanem a tapasztalataikat, az életüket, a tőkével és a munkásosztály többi részével való különböző viszonyukat is meghatározta. Ebben a tekintetben a nemek közötti munkamegosztás legalább annyira volt hatalmi viszony, mint a nemzetközi munkamegosztás, emellett pedig a tőke felhalmozásának jelentős fellendülését is jelentette.

Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert létezik egy tendencia, amely a termelésnek a kapitalizmus által előidézett növekedésének okát pusztán a munkafeladatok specializációjában látja. Valójában azonban a tőkés osztálynak a mezőgazdasági és az ipari munka közti, illetve az ipari munkán belüli különbségtételből – amelyet Adam Smith is ünnepel a tügyártásról szóló ódájában – származó előnyei eltörpülnek azok mellett, amelyek a nők munkájának és társadalmi helyzetének leértékeléséből következnek.

A nők és férfiak között így kialakult hatalmi viszony, illetve a nők fizetetlen munkájának a születéstől való alsóbbrendűség feltételezése általi elleplezése tette lehetővé azt, hogy a kapitalizmusban hatalmas mértékben meghosszabbodott a munkanap fizetetlen része, illetve azt, hogy a (férfi) bérmunka a fizetetlen női munka felhalmozásához járulhatott hozzá. Sok esetben pedig az osztály-antagonizmust a munkásosztályon belüli, nemek közötti megosztottság váltotta fel. Az eredeti felhalmozás tehát, mindenekelőtt, a különbözőségek, egyenlőtlenségek, megosztottságok akkumulációját jelentette, amely hozzájárult a munkások önmaguktól és egymástól való elidegenedéséhez.

Amint láttuk, a férfi munkások gyakran maguk is cinkossá váltak ebben a folyamatban, amikor saját, a tőkéhez képesti hatalmukat úgy próbálták fenntartani, hogy fegyelmezték és leértékelték a nőket, gyerekeket, és azokat, akik már elszenvedték a tőkés osztály gyarmatosítását. De a hatalomért, amit a bérmunkához való hozzáférésük és a kapitalista felhalmozáshoz való hozzájárulásuk által gyakoroltak a nőkön, nagy árat fizettek a férfiak: egyszerre önelidegenedésükhöz, és a saját egyéni és kollektív hatalmuk „diszakkumulációjához” is vezetett.